

ՄԻՔԱՅԷԼ ՇԱՄՏԱՆՃԵԱՆ

ՀԱՅ ՄՏՔԻՆ ՀԱՐԿԸ ԵՂԵՌՆԻՆ

Յ Ի Ս Ն Ա Մ Ե Ա Կ

1915 - 1965

- ԳԱԻՆ ԳԻՇԵՐԸ
- ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ
- ՆԵՆԳԱԻՈՐ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ
- ԽՕԼԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԸ
- ՇԷՐԱԹ ՄԸ ԶՕՐԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ
- ԶԱՆՂԸՐԸ՝ ԱՔՍՈՐԱՎԱՑԻ
- ՄԱՀԷՆ ՓԱԽՈՒՍՏ
- ԲԱԽՏԱԻՈՐ ՈՐՈՇՈՒՄ
- ՄԵՆԱԻՈՐԻ ԶԳԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
- ՎԵՐԱԳԱՐՉ

Յ Ա Ռ Ս Ջ Ա Ր Ա Ն

Այս գիրքը, որ կը հանենք ահա լուսին խորհրդին ու յոյսին կը բերենք որպէս անկորնչելի փառք կորսեան սամաւուում անոր հնդինակին: Գրեցի մը, տեսակ մը գրեթէ, որ սակայն, Նահասակ Հայ Մտաւորականութեան վիճակուած տուր նակասագիրք ցոյացնող թանկագին վաւերաթուղթ մը ըլլալէ ետք, նոյն ասեմ կը մնայ միջակ այս գրողին մեջէն անաւարկելի գրագէտ յայտնաբերող գործ մը: Լրջութեամբ կը յայտնուի սարողութիւնը բաւերուն, ու խորունկ յարգանքով մը հանդէպ Արուեստին դժուարահան օրէնքներուն, արդար ու պատշաճ կը նկատենք վկայել այստեղ, թէ Միքայէլ Շամսանեան անունը պիտի ազատագրուի ժամանակին ներաններէն, շնորհիւ պզտիկ այս գրքին...

Մեծ յոյսերով եւ մը պզտիկ հայելին է այս գիրքը. հաւատարիմ հայելին: Արիւնքի գոյն պատշաճ մը, որուն վրայ կը թաւալի եղեւնի ահաւոր արարք, յուռ, համր, սանձուած մոլեգնութեամբ: Սարսափը անորի նամբաներուն, մութ անորոշութիւնը, կասկածը, մաշող գալարումները անգոր մարդուն, յուսահատութիւնը հայաձական հայուն, գործ տուրքիւնը բացարձակ լուսին... Ու ոնիրք, բիրտ, պաղ, չարատու... Ու կայէնը, Անաստուի բարձրաւանդակին վրայ, գարնուելի գիշերներու որպէս դժնէ ուրուական... Ու գոհերը, հեզ, երագահար, մահուան առջեւ իսկ աստիւրուն ու երկինքին ու ծառերուն անուռ պարկերը փնտրող իրենց տեսում նայուածքներով... Վարուժանները, Սեւակները, Սիւսանիքները... Ու Հայր՝ յաւիտեանակա իր նակասագրով... Ու Թո՛ւրք՝ անգուպելի իր բնագրով, արիւնքի անյագ իր ծարաւով...

Պէտք է կարգաւ այս գիրքը ու պահել գրպանի մեջ, բարձի տակ, սրտի վրայ: Պէտք է հալորուելի անկէ ծորող խորունկ տեսումներով, բզկտուած ու կոխկոտուած արժանապատու-

թիւններու աւերակոյտէն իսկ բարձրացող հպարտութեամբ, հաւատով, յոյսով: Պէտք է կարդալ՝ յիշելու համար անուն չունեցող, սահման չնանչցող Չարիք: Կարդալ՝ իբրեւ կտակ, իբրեւ մուրհակ: Կարդալ հասուցումի նուիրական որպէս պատգամ:

Միեւայել Շամսաննեան պիտի ապրի իր այս գործով ու գործին հետ, որովհետեւ նախ ի՛նքն ապրած է գայն կեանքի ու մահուան միջեւ ծփուն խորհուրդի մը մեջ, կես-գիտակից ու կես-ինքնակորոյս վերացումով մը, փսմենիի աղէտի մը զարհուրանքէն դեռ շօմած, բայց արթուն եւ հաւասարակեթո ենթագիտակցութեան մը մղումով: Պիտի ապրի՝ մարդը իր գիրով, ու գայն անգիտանալու, մոռնալու, ուրանալու ամեն նիգ՝ պիտի ըլլայ ի վնաս ուրացողին վարկին, ի վնաս նաշակին, գրական ըմբռնումին: Պիտի ապրի՝ որովհետեւ կ'ապրեցնէ ընթերցողը, եւ անդիմազրելի ձգողութեամբ մը կը տանի մեզ մեծախորհուրդ այն մարդէն ներս, ուրկէ անցան մեր մեծ նահատակները, մնայլ Վախնանէն առաջ: Եթէ չտուեցաւ մեզի գիտնալ, թէ ինչպէս փակեցին անոնք իրենց աչքերը Ապրիլի պայծառ արեւին դէմ, գոնէ մօտաւոր նօզրտութեամբ մը գիտնիմ այլեւս, շնորհիւ այս գրքի՛ն, թէ ինչ սարսուռով կը թփրային անոնց հոգիները, գողգոթայի արահետներուն խորք...

Ու Ապրիլ 24ի Եղեռնէն յիսնամեակ մը յետոյ, 50րդ Ապրիլէն քանի մը շաբաթ առաջ, անհուն գուրգուրանքով ու անհասական զոհողութեամբ յոյսին հանուող պզտիկ այս գիրքը, թո՛ղ ողբերգութիւն անոր ընդմեջ մեր մեծ մեղսներուն յաւատարմութեամբ:

Ա .

ԴԱԻԻ ԳԻՇԵՐԸ

Պայիս 24 Ապրիլ 1915

Այդ օրը երեք բարեկամներ, խանութի մը առջեւ, երդիքին տակ կեցած, կը խօսակցէինք: Տատրակի մը ծիրտը յանկարծ վերէն իմ գլխարկիս վրայ ինկաւ. ես մտահոգ եղայ անոր ձգելիք արատին նամար, իսկ գրաւ-վաճառ բարեկամ խօսակիցս, անկեղծ ցանկութեան փայլով մը աչքին մէջ, երանեց զիս այդ բարեգուշակ միջադէպի նամար և աւարեց որ անմասն էր ինք այդ Քարիէն: Չէր կատակեր, լրջութեամբ կը խօսէր: Նոյն իրիկունը երկուքս ալ, շատերու նետ, անակնկալօրէն ձերբակալուեցանք. ես վերադարձած եմ այսօր, իսկ ան յաւէտ բացականերէն պիտի մնայ: Իրա՞ւ, կատարուեցա՞ւ Խորհուրդը...: Ո՞վ գիտցաւ երեքք Խորհուրդը:

Ուրեմն այն օրը, դաւը արդէն մթնոլորտին մէջ էր, և իրիկուան կը սպասէր որ վար իջնէր: Չէ՞ մի որ դաւը կը վախնայ լոյսէն, և մութը միշտ դաշնակից ունի իրեն:

Ինչո՞ւ մեր նոգիները, գոնէ օդերու թռչուններու չափ, չունեցան կանխազգացութիւնը դաւին որ կը նախազգացար այդ օրը, արեւին տակ, ինչպէս բոլոր ծաղիկները և թռչները կը նասուննան:

Դիտուած է թէ նեռակալ դաւ մը, որ նասուննալու գալարումներ կը կատարէ, աւելի՛ կը զգացնէ ինքզինքը մեզի, մինչդեռ նոյն այդ դաւը, երբ մեր անմիջական մերձաւորութեան մէջ է, աննշմար կ'անցնի մեզմէ և անսպական միամտութիւն մը կը թորէ մեր նոգիին մէջ: Ինչո՞ւ արդեօք: Անո՞ր նամար որ մարդը որսն է սահմանուածին և պէտք է կատարուի ինչ որ յեղիք չէ:

Ամիս առաջուընէ լսած էինք ցանկի մը պատրաստութիւնը կառավարութեան մէջ, և այդ վերջին օրը, ոչ մէկը բան մը գիտցած էր դաւին մանրամասնութեանը մասին: Մեծ է խորհուրդը, որքան անչափելի եղաւ դաւը:

* * *

Մութը պատած էր արդէն ամէն կողմ, և դաւակից շամանդահները գիշերին, դաւին որսերը իրարմէ զատած են: Ոստիկանութեան տնօրէնութիւնը, դաւին գործադրիչը, իր բոլոր ճիւղերով, մասնաճիւղերով և ստորամասնաճիւղերով, գործի սկսած է, խայտաբղէտ պէսպիսութեամբ մը:

Պոլսոյ մտաւորականները և մկանաւորականները — ոտքը ձեռքը աղէկ բռնողները — կը շաւաքուին այդ գիշեր, մէկը միւսին ետեւէն, անգէտ իրարու, անխօսուկ, և կրաւորական:

Պէտրիի արարածները, ոստիկանութիւնը, իրենց դերին մէջ են: Կը կեղծեն, կը խաբեն, կը շողոմեն, կը քծնին, և առանց դաւին թափանցել տալու, մէկիկ մէկիկ կը ժողվեն Պոլսոյ մէջ, ներկայացուցիչները Հայ մտքին և Հայ Մկանին:

Դաւը յաջողած է. ան տուած է իր ծաղիկը, որուն վրայ պէ՛տք է դուրգուրալ, քաղելու շամար պտուղը: Որքան ցնծաց Պէտրի, այն գիշերուան լուսնալուսն, ուր երազը իրականացած էր, և դժխեմը իր ձեռքին մէջ ունէր ՚իմա Թրքահայ մտաւորականութեան կարեւոր մէկ մասը, մէջն ըլլալով նաեւ բոլոր կուսակցական գործիչները:

Կերտելու, շինելու ուրախութիւնը, ամենէն բնականն է ուրախութիւններուն: Ո՛չ մէկ տարիք, ոչ մէկ դասակարգ, օտար է այդ ուրախութեան: Ոստիկանու-

թիւնը ոգեւորուած, ուրախ էր այն գիշերը: Ո՛հ, ուրախութիւնը քանդելուն, Պետրիի սատիկանութեան ուրախութիւնը... ո՛րքան լպիրշ էր ան, որքան յայրատորքան տխուր էր զայն դիտելը: Կէս գիշերին մէջ, բաց էին սատիկանութեան բոլոր կայքերը, սատիկանները ամբողջ ոտքի վրայ, և ես կը տեսնէի որոշ կերպով թէ Նաճոյ էին ընդ այն, հոգիներն զո՛հ էր, սրովհետեւ մարդիկ, սրովհետեւ Հայեր կը կապտուէին իրենց նուիրական մէկ իրաւունքէն, անհատական ազատութենէն, բանտ առաջնորդուելու Նամար:

Ինծի Նամար միշտ այլանդակ բան մը եղած է թուրք սատիկանին ոգեբանութիւնը: Ան միշտ ըմբռնած է իր պաշտօնը, աւագակներ և ոճրագործներ ձերբակալելու և քաղաքական յանցաւորներ երեւան Նանելու մէջ: Հանրային հանգստաւէտութիւն, հանրային բարոյսական, հանրային վայելչութիւն և պատշաճութիւն բնաւ նսեհները չեն եղած թուրք սատիկանութեան:

Հետեւաբար, այն գիշերը առաւել քան երբեք իր դերին մէջ էր Պետրիի կազմը իր ամբողջութեամբ:

* * *

Աշխարհի բոլոր շողմուսութիւնները, յսլոր նենգութիւնները՝ ի՞նչ էին այն գիշեր, ի սպաս սատիկանութեան, որ իբր թէ նրբին գործելակերպով մը, ո՛չ մէկուն բան մը չպիտի Նասկցնէր, մինչեւ ցանկին մէջ գրտնուածներուն ամբողջական հաւաքումը:

Ձինսուորական կեղծ վէսիքայի փցուն խնդիր մը յարուցանելով և փափկութեամբ տարին զիս մեր թաղին սատիկանատունը, ուր նոյնպէս պատուով (!) ընդունուեցայ և ւթու հրամցուեցաւ ինծի: Միայն վերապահ ընթացքը Սիամանթօ բարեկամիս, որ զիս կանխած էր ինչ

և գլխահակ իր աթոռին վրայ նստած, պզտիկ վրդով-
մունք մը առաւ ինծի: Միշտ կը խորհէի՝ վեց-եօթը չո-
գիի մասին տրուած տեղեկագիր մը, զինուորական կեղծ
վէսիքաներու գոյութիւնը մատնանշեր է. այսպէս ըս-
ուած էր ինծի՝ ճամբան: Մէկ ժամուան տարտամ և քիչ
մըն ալ անհոգ սպասուէ վերջ նասաւ քոմիսէրը իր
խումբով, որ թաղին մէջ, ցանկի մը նամեմատ տունէ
տուն կը դառնար: Իր մուտքը ոստիկանութեան պահա-
կանոցէն ներս, ուր ուրիշներ ալ բերուած էին, չեղաւ
փաղաքուշ, որքան առաջին անգամ մեր տուները ներ-
կայանալուն եղած էին քաղաքավար ու փափկանկատ: Կըտ-
րուկ նրամանով մը մեզ ամենուս պատուիրեց նայերէն
չխօսիլ իրարու նետ և յետոյ մեր ամենուս գրպանները
խուզարկել տալով, առաւ ինչ որ կար թուղթի նմանող:
Հակառակ իմ դիտողութեանս, ինձմէ գրաւած թուղթե-
րուն նետ առաւ նաեւ Նուծուս Թեախրեխս, ինչ որ ին-
ծի նամար այլանդակ թուեցաւ: Ամիսներ վերջ միայն,
աքսորի մէջ նասկցայ լասոր խորունկ նշանակութիւնը:
Հաշիւով մըն էր եղածը, և իմ վերադարձս ի դերեւ կը
նանէ այսօր այդ նաշիւը:

Ո՛րքան սրտնեղութեան գիշեր մը եղաւ այդ գիշերը
մեզ ամենուս նամար տակաւին մեր վերջին կայանը չի
նասած: Անստգութեան մէջ էինք. բան մը չէինք գիտեր
և որոշ մեկնութիւն մըն ալ չէինք կրնար տալ: Զինուո-
րական կեղծ վէսիքայի խնդիրն ալ, իր բովանդակ փը-
ցունութեամբը մէջտեղ ելած էր, որովհետեւ Սկիւտար՝
մեր խումբին վրայ, տեղւոյն ոստիկանութեան տնօրէնու-
թեան մէջ, եկած էին աւելնալ Գրիգորիո Մ. Վ. Պա-
լաքեան և զինուորական տարիքէ դուրս՝ Մելքոն Կիւրճ-
եան:

Անմարտելի էր յետին ոստիկաններու և անպաշտօն
տարազով արարածներու այն փոյթեռանդն աչալըջու-

թիւնը, որով մեր սպասած տեղերուն մէջ, մէյմէկ անկիւն դրած մեզ, կ'արդիւէին իրարու նետ նոյնիսկ թուրքերէն խօսիլը: Այսպէս է եղած միշտ թուրք պաշտօնական և անպաշտօն մտայնութիւնը: Երբ խնդիրը չար արարքի մը, փնաս նասցնելու գործի մը վրայ է, ստորագասը իր մեծին նրամանի վրայ բան մը կ'աւելցնէ իրմէ, մինչդեռ երբ բարեացակամ նրաման մըն է որ կը նալսորդուի, ստորագասը իր մեծին նրամանէն առաւել կամ նուազ պզտիկ բան մը կը զեղչէ միշտ: Ոստիկանապետը արգիլած էր մեզ իրարու նետ նայերէն խօսիլ, և յայտնած թէ իրարու նետ նալսորդակցելու մեր միտք միջոցը թուրքերէնը պէտք է ըլլայ, և ահա ստորագաս պաշտօնեաներ բոլորովին արգիլած էին մեզ, իրարու նետ խօսիլը:

Կէս գիշերի ատենները, Սկիւտարէն՝ ինքնաշարժ մակոյկով փոխադրուեցանք Սիրքէճի, տասն և մէկ ընկերներով: Փլփկած ծովեզերքի մասէ մը մտած էինք ինքնաշարժ մակոյկը, և կասկածը, ստար տակաւին մեր նոգիին, չէր սկսած մեր խղճմտանքին վրայ ճնշել:

Ինչո՞ւ գիշերին մէջ այդ ծովը մխիթարանք մը, անգորր մը եղաւ նոգիիս նամար:

Լպրծուն, դաւաճան տարրն էր որ մակոյկին կողերէն կը խուսափէր, և սակայն անոր ձայնը մտերիմ փրսփրսանքի մը պէս կուզար ականջիս: Համիտեան ըէժիմին ալ, գիշերուան այդօրինակ պահու մը, Սկիւտարէն Սիրքէճի փոխադրուած էի նաւակով, և Սկիւտարէն Սիրքէճի այդ անցքը ինծի նամար՝ մահուան խոռովքին նպումը եղած էր այն ատեն:

Ինչո՞ւ նամար նոգիի արամադրութեան այս տարբերութիւնը: Որովնետեւ Համիտեան ըէժիմը յայտնապէս նայատեաց էր, մինչդեռ իթիհատի ըէժիմը յաջողած էր մեզ խաբել և կ'մեզի խաբեպատիր վատաճութիւնը ներշնչել

մեր կեանքերուն մասին: Ո՛վ պատրանք, ս՛րքան դառն է սասր գիտակցութիւնը այսօր: Ես պիտի բռնեմ, Նամրեան թէ՛ իմէն աւելի դառն:

Եւ յետոյ, ս՛վ պողպաջուն միամտութիւնը մարդուն չողիին, սր զինքը շրջապատող բոլոր Նամր տարրերը կը զգեցնէ Ուրհուրդին և Հրապոյրին բոլոր երանգներովը: Ինչո՞ւ ծովը գեղեցիկ էր ինծի Նամար այդ գիշերը: Ճանչցած եմ խորութիւնը ծովերու առամին, բայց այն գիշերը չեզ ուլերը և բարի տատրակներն էին սրտն ք կ'ընդհարէին մեր մակոյկին կողերուն: Ուրբանքը, այսօրն ճարտարօրէն նիւթած է երբեք իր դաւը: Մեր խմբակէն, մակոյկին մէջ, ս՛չ մէկը կար խռոված, բնկծուած:

* * *

Երբ Նատաս գետնի վրայ ցամաք ելանք Սիրքէճի, երկու առ երկու մեր շարքը կազմուեցաւ նորէն, Նակրուած մէկ ստիկանէ և մէկ անտարող պաշտօնեայէ: Սկրսանք յառաջանալ Պապը Ալիի պողոտայէն դէպի վեր: Պատերազմական ատեանն էր սր ծնած էր այս անգամ մեր մտքերուն՝ մէջ: Հոն կը տանէին մեզ. ինչո՞ւ, չէինք գիտեր: Նորէն տեսակ մը վստահութիւն, կը սնուցանէր մեր չոգիներուն անդորրը: Մեր գիտակցութեանը մէջ՝ յանցաւոր չէինք, և պատերազմական ատեանը պիտի ընդունէր այս բանը և մեզ արձակէր: Ահաւասիկ մեր խմբակին մտայնութիւնը: Ե՛րբ այսօրն միամտութիւն ի յայտ բերուած է այսօրն դաւի Նանդէպ: Բայց չոգեբանութիւնը եզած է այս՝ սրտին, սր, դաւով անջատուած իր խումբէն, կ'երթայ նենգութեան իր սուրբը տալ:

Պապը Ալիի պողոտային վերի ծայրը, սր թրամուէյի ճամբուն կը յանգի, մեր Նաչիւով պէտք էր դէպի աջ թեքէինք, պատերազմական ատեանը երթալու

նամար, և մեզ զէպի ձախ դարձուցին: Հոն խախտեցաւ մեր նաւատար: Ո՞ւր կ'երթայինք. այս նարցոււմը ծնաւ ամենուն մտքին մէջ: Քիչ վայրկեաններ յետոյ, տակաւին անկարող պատասխանը գտնելու մեր նարցումին, իրականութիւնը արդէն նոն էր, կեդրոնական բանտի մուտքին առջեւն էր որ նասած ու կանգ առած էինք:

Բանտի գաղափարը յանկարծ շատ տարօրինակ զգացողութիւններ արթնցուց մէջս: Համիտեան բէթիմին, ամբողջ տասը տարիներ, թէեւ նրապարակադրական և սուսուցչական կրկնակ աշխատանքներու մէջ և շատ անգամներ, կասկածի տակ տարուած ու բերուած, սակայն միշտ այդքան մօտէն բանտի նպումին զգացողութիւնը չէի ունեցած:

Բանտի գաղափարը աննատականութեան ջնջումն է մարդերուն մէջ, կրաւորականացումը մտածումներուն և զգացումներուն. այս եզաւ իմ զգացողութիւնս, երբ տակաւին բանտէն դուրս, սակայն մուտքի սանդուղներէն վեր կ'առաջնորդուէի բանտի տնօրէնին մօտ, յանձնըլելու նամար իրեն, որ պաննջուելուն՝ պիտի վերադարձընէր զիս: Ուրեմն կը տարուէինք տեսակ մը ապանովութեան միջերանոց, զոր դուրսի աշխարհը ստեղծեր էր, ապանովցնելու նամար ինքզինքը անոնց դէմ, որ իր խզմամտանքին վրայ կը ճնշեն: Ո՞ր խզմամտանքն էր որ չէր նանդուրծեր մեր ներկայութեանը՝ ամէնուն մէջ. և ահա՛ դիչերուան այս տարածամ պանուն, անխօս՝ գործունեայ գողերու պէս, վերցուցած մեզ՝ մեր տուններէն կ'անջատէին ամէնքս մեր առանցքներէն: Ո՞ր խզմամտանքին ձեռքերն էին, որոնք արեւին լոյսէն խրտչած, գիշերուան մռայլին մէջ կը շարագործէին: Դաւադրողին ձեռքերն էին ատոնք, սրտնք մեր ետեւէն կը նրէին. մեր երեսին բան մը չէր ըսուած և բան մը չէինք գիտեր:

Բանտին տնօրէնը ընդունեց մեզ, իր ապրանքներուն տեսակը աւելցնող խանութպանի նրձուանքով: Բա-